

UDK 272-732.2Franciscus, papa(044.6)
27-285.2(38)

1:27-1

<https://doi.org/10.53745/bs.95.1.7>

Primljeno: 16. 12. 2024.

Prihvaćeno: 4. 2. 2025.

Izvorni znanstveni članak

Apologeti drugoga stoljeća kao nadahnuće za »teologiju koja izlazi«

Apologists of the Second Century as Inspiration for an »'Outgoing' Theology«

Andrea Filić

Sažetak

U članku se, polazeći od izabranih točaka motuproprija pape Franje »Ad theologiam promovendam« od 1. studenoga 2023. godine, donose rezultati iščitavanja tekstova apologeta drugoga stoljeća pod vidom njihova suglasja s Papinim poticajima suvremenim teolozima. U uvodnim se promišljanjima ukazuje na sličnosti između vremena apologeta i današnjeg vremena, između njihovih i današnjih teoloških izazova. Potom slijedi šest poglavlja: 1) Proročko tumačenje sadašnjosti i promišljanje o novim putevima za budućnost, u svjetlu objave; 2) Prenošnje istina vjere i Isusova nauka na današnjim jezicima, s originalnošću i kritičkom sviješću; 3) Utjelovljenje vječnog Logosa – uzor teološkog promišljanja i djelovanja; 4) Posebna zadaća teologije je otkrivati trinitarno obilježje koje od svemira u kojem živimo čini »splet odnosa«; 5) Dijalog; 6) Teologija kao intelektualno milosrđe, razvijena na koljenima, proriče nadu konačnog ispunjenja. Kroz razradu navedenih naslova namjerava se ostvariti dvojaki cilj. Kao prvo, želi se pokazati da su smjernice koje je Papa zacrtao za suvremenu teologiju duboko povezane sa smjernicama koje su zacrtali apologeti, teolozi koji su u drugom stoljeću stvorili preduvjete za stasanje teologije kao znanstvene discipline. Kao drugo, želi se u sadržajima koje su apologeti obrađivali, u njihovu pristupu i u njihovim metodama, pronaći nadahnuća za »teologiju koja izlazi«.

Ključne riječi: grčki apologeti drugoga stoljeća, papa Franjo, teologija, filozofija, dijalog

Abstract

The article, starting with selected points of Pope Francis' Apostolic Letter in the form of motu proprio »Ad theologiam promovendam« (1 November 2023), presents the results of reading the texts of the 2nd-century apologists in terms of their alignment with the Pope's encouragements to contemporary theologians. In the introductory

reflections, the similarities between the time of the apologists and today, as well as theological challenges they faced and those we face today are pointed out. This is followed by six chapters: 1. Prophetic interpretation of the present and reflection on new itineraries for the future, in light of Revelation; 2. Transmitting the truths of faith and the teaching of Jesus in today's languages, with originality and critical awareness; 3. The Incarnation of the eternal Logos – a model of theological reflection and action; 4. The peculiar task of theology is to discover the Trinitarian imprint that makes the cosmos in which we live a »web of relationships«; 5. Dialogue; 6. Theology as intellectual charity, developed on one's knees, prophesies the hope of ultimate fulfilment. Through the elaboration of the titles, a twofold goal is intended to be achieved. Firstly, to demonstrate that the guidelines outlined by the Pope for the contemporary theology are deeply connected to the guidelines established by the apologists, theologians of the 2nd century who had created the prerequisites for the development of theology as a scientific discipline. Secondly, to find inspiration for an »outgoing« theology in the content that the apologists dealt with, in their approach and in their methods.

Key words: Greek apologists of the second century, Pope Francis, theology, philosophy, dialogue

Uvodna promišljanja

Apostolskim pismom u obliku motuproprija pod naslovom »Ad theologiam promovendam« (1. XI. 2023.) papa Franjo je odobrio nove statute Papinske teološke akademije (Pontificia Academia Theologica 2023) i donio smjernice za promicanje teologije u budućnosti. Među ostalim, istaknuo je da teologija treba biti teologija koja izlazi, koja se otvara svijetu i čovjeku u njegovoj konkretnoj egzistencijalnoj situaciji, koja je spremna izaći na granice, promijeniti paradigmu, suočiti se s dubokim kulturnim promjenama, susretati se otvoreno sa svima – vjernicima i nevjernicima, dijalogizirati s različitim tradicijama i znanjima, služiti se kategorijama drugih spoznaja, započeti hrabru kulturnu revoluciju, Isusov nauk prenositi na način razumljiv slušatelju, istodobno originalan i s kritičkom sviješću (Franjo 2023, 1, 3-6, 9).

Već pri prvom čitanju Papina motuproprija u misao su nam neprestance dolazili apologeti drugoga stoljeća. Učinilo nam se da bi bilo veoma zanimljivo prikazati sličnosti između njihova teološkog djelovanja i načina teološkog djelovanja na koji nas poziva papa Franjo. Otud se iskristalizirao i glavni cilj našega članka: istražiti i utvrditi u čemu bi apologeti mogli biti nadahnuće suvremenim teolozima koje je papa Franjo pozvao da svoj rad uprave u smjeru »teologije koja izlazi« (Franjo 2023, 3). To ćemo učiniti tako da ćemo u svakom poglavlju, koje će nositi naslov oblikovan na temelju riječi iz motuproprija, prvo veoma kratko i bez ulaženja u analizu Papinih poticaja iznijeti tematiku

izabranih točaka njegova teksta.¹ Potom ćemo, mnogo opširnije, prikazati ono što smo u vezi dotične teme prepoznali kod grčkih apologeta. Pretpostavljamo da ćemo usporednim prikazom utvrditi da su smjernice koje je papa Franjo zacrtao u »Ad theologiam promovendam« duboko ukorijenjene u tradiciji Crkve.

Da apologeti nisu slučajno izabrani, dodatno nas uvjerava i činjenica da je moguće uočiti i određene sličnosti između njihova i našeg vremena, između njihovih i naših izazova.

Smatramo da nećemo pogriješiti ako velimo da je jedna od dodirnih točaka dvaju vremena pitanje statusa Crkve, a onda i teologije, u društvu. U drugom ga stoljeću Crkva još nije bila stekla, a u dvadeset i prvom stoljeću kao da ga polagano, ali sigurno, sve više gubi. Nadalje, u ovom i u onom vremenu možemo uočiti neki oblik otpora društva prema kršćanima. U takvoj je situaciji cilj apologeta bio osigurati da kršćani budu tolerirani, kao i svi ostali, a ne nepravedno izrugivani, proganjani i osuđivani na smrt. Naš je pak cilj da ne budemo samo tolerirani nego da se naša misao uzme ozbiljno, kao i misao svih ostalih.

Usudujemo se razmišljati korak dalje pa usporediti optužbe koje su kršćanima bile upućivane u vremenu apologeta sa stavovima koji se danas mogu čuti među onima koji smatraju da Crkva, stoga i teolozi, nemaju što reći današnjem čovjeku. Prvi su kršćani bili optuživani za ateizam, incest i kanibalizam. Apologeti su na te optužbe detaljno odgovarali, jednu po jednu, raskrinkavajući predrasude i kriva shvaćanja i paralelno donoseći ona ispravna (Teofil Antiohijski 2013, III, 4-15). Tu je vrijedno zapaziti da su gotovo redovito polazili od odgovora na prvu optužbu. Tek nakon što su protumačili da kršćani nisu ateisti – tako da su detaljno razložili u kakvog Boga vjeruju, krenuli su tumačiti zašto kršćani nisu incestuozni – tako da su u tančine prikazali kršćanski moral te, na koncu, razjasnili zašto se kršćanima ne može pripisati kanibalizam – tako da su opisali slavlje euharistije u prvoj Crkvi (Justin 2012, I, 65-67)². Obranu kršćana i njihova uzornog moralnog života apologeti su temeljili na ovom pitanju: Možemo li mi, koji tako vjerujemo, živjeti poročno? (Teofil Antiohijski 2013, III, 15).

Premda danas nitko otvoreno ne optužuje kršćane da su ateisti, incestuozni ili kanibali, čini se da u javnom mnijenju ipak postoje, doduše malo modificirane, ograde spram kršćana glede svih triju točaka. Najočitije su one

¹ Za dublju analizu Papinih smjernica o teologiji koje je iznio u motupropriju bilo bi potrebno istražiti i prikazati i sva druga mjesta na kojima je pisao ili govorio o svojem shvaćanju poziva teologa i zadaće teologije u suvremenom svijetu. To bi bilo veoma zanimljivo učiniti, no time bismo prekoračili granice ovoga rada.

² Justin je donio i veoma lijep i detaljan opis krštenja u prvoj Crkvi (Justin 2012, I, 61).

vezane uz skandale na području spolnog nemorala. No suvremeni je čovjek veoma osjetljiv i kada vidi da se znade dogoditi da, dok se pozivamo na Kristovu zapovijed ljubavi, jedni druge glođemo (Gal 5,15). Otud nije nezamislivo da se onima koji sa strane promatraju kršćanski život može javiti pitanje obrnuto od onoga koje su apologeti postavljali svojim adresatima: Mogu li oni koji ne žive do kraja u skladu s onim što ispovijedaju doista vjerovati u Boga?

Neovisno o tome jesu li današnje kritike na račun kršćana plod krivog shvaćanja i neznanja ili pak zlonamjernosti, činjenica je da se nalazimo pred istim pitanjem pred kojim su nekoć stajali apologeti: Kako obraniti kršćanstvo pred svijetom? Pritom ne smijemo zaboraviti da su apologeti tu bili jasni: Ako nam se dokaže da smo krivi, kaznite nas. No nepravедno je da nas kažnjavate samo zbog imena! (Justin 2012, I, 4,1-2; 24,1; Atenagora 2013a, 2,1-6; 3,1-2). Ili pak: Kaznite one koji su kršćani samo po imenu, a ne i po djelima, ali nemojte zbog tih pojedinaca prezreti sve kršćane! (Justin 2012, I, 4,7; 7,4; 16,14).

Budemo li ozbiljno uzeli u obzir riječi pape Franje da je suvremenoj teologiji potrebna »promjena paradigme« (Franjo 2023, 4), nužno ćemo trebati tražiti nove načine kako doprijeti do svakog čovjeka, a ne zaustavljati se na obrani, opravdanju i protunapadu ili, još gore, držati da je rješenje u povlačenju, zatvaranju u male zajednice i stvaranju barijera.

Da su se apologeti zaustavili na tome, da su svoja izlaganja sveli samo na pravnu obranu kršćanstva, konstatirajući nepravdu i zahtijevajući pravедnost, da nisu bili teolozi »koji izlaze«, ne bi iznijeli sve ono blago kojim su željeli uvjeriti u istinu ljubitelje istine. To su parafrazirane Justinove riječi.³ Mi dodajemo: i blago koje je obvezalo svu kasniju teologiju. Naime, upravo su apologeti, prema nekim autorima, postavili temelje kršćanske teologije kao znanosti, u smislu teorijske znanosti (Šagi-Bunić 1976, 237-238; Quasten 1986, 186-188). Apologeti su prvi započeli svjesno i sustavno ostvarivati onaj susret koji je u mnogo blažem obliku započeo prije njih, susret između biblijske vjere i grčke filozofije. Za taj je susret Joseph Ratzinger, kasnije papa Benedikt XVI., kazao da je »uistinu bio 'providencijalan' te da je u njemu moguće prepoznati »prst providnosti« (Ratzinger 2004, 84). Prema njemu to je bio susret vjere i razuma koji u svoj ozbiljnosti postavlja pitanje o istini, a plodovi toga susreta zauvijek su upisani u baštinu kršćanstva, toliko da su postali sastavni dio kršćanske vjere (Benedikt XVI. 2006, 4).

³ »Mogli bismo se, dakle, ovdje zaustaviti i ništa više ne dodavati jer smatramo da tražimo pravедnost i istinu; međutim, znajući da je duh zahvaćen neznanjem teško promijeniti s malo riječi i svjesni da se neznanje može pobijediti kada se iznese istina, želimo još ponešto dodati kako bismo ljubitelje istine uvjerali« (Justin 2012, I, 12,11).

Čini se da ne bi bilo posve krivo zaključiti kako su na neki način i optužbe koje su u drugom stoljeću bile iznošene protiv kršćana, i to baš redom kojim su ih navodili apologeti, bile na neki način providencijalne za razvoj buduće teologije. Možda su se, naime, upravo zbog optužaba za ateizam, incest i kaniibalizam i zbog razloženih odgovora apologeta, u počecima znanstvenog bavljenja pitanjima Boga i čovjeka teološki sadržaji organizirali oko govora o Bogu (dogmatika), govora o međuljudskim odnosima (moralna teologija) i govora o euharistiji i drugim sakramentima (liturgika).

Kako god bilo, apologeti nam otvaraju prostor za promišljanje o tome možemo li, osim samo željeti obraniti i opravdati ulogu Crkve i teologije u današnjem društvu, gledati na kritike, kriticizam, ali i na indiferentnost naših suvremenika, kao na stvarnosti koje će u nama raspaliti novi zanos i polet. Bude li tako, možda će jednom netko reći da je i to bio »prst providnosti«. U želji da nam uvidi proizašli iz tekstova apologeta budu poticaj i dodatno ohrabrenje na tom putu prelazimo na glavnu temu našega rada.

1. Proročko tumačenje sadašnjosti i promišljanje o novim putevima za budućnost, u svjetlu objave

U prvoj točki motuproprija papa Franjo je, među ostalim, spomenuo da je teologija »pozvana, u svjetlu objave, proročki tumačiti sadašnjost i tražiti nove puteve za budućnost« (Franjo 2023, 1).

Naš je dojam da se njegove riječi bez ikakve zadržske mogu primijeniti i na apologete. Oni su ne samo tražili nego i utrljali nove puteve koji su, kako se kasnije pokazalo, u velikoj mjeri utjecali na budućnost teologije. Kao njihov specifičan novi doprinos u povijesti teologije bit će nadasve prepoznato to što su u kršćanski govor o Bogu ugradili filozofsku terminologiju i argumentaciju utemeljenu na razumu. O tome će biti više riječi u idućim dvama poglavljima. Ovdje se želimo usmjeriti na ono što se, kako se nama čini, u govoru o apologetima često previđa, naime na njihovo proročko tumačenje sadašnjosti, u svjetlu objave i čvrsto se držeći objave. To im je bilo važno, ako ne i glavno uporište i polazište s kojeg su pošli tražiti nove puteve, idući ususret onima koji nisu bili kršćani.

Ovdje najprije želimo ukazati na to da su tekstovi starozavjetnih proroka, u koje su ubrajali i Mojsija,⁴ ali i ostali svetopisamski tekstovi, u iznenađujućoj mjeri zastupljeni u teološkim promišljanjima apologeta. Iako sama

⁴ Justin je Mojsija čak nazivao »prvim prorokom« (Justin 2012, I, 32,1; 59,1).

činjenica da su se u obrazlaganjima kršćanske vjere svojim suvremenicima apologeti često služili proročkim tekstovima ne vodi nužno zaključku da su oni proročki tumačili sadašnjost, taj zaključak nije ni posve nemoguć.

Polazeći, naime, od proročkih navještaja koje su iščitavali u svjetlu evanđeoske poruke, apologeti su tumačili i sadašnjost i budućnost, kako svoju osobnu tako i svojih sugovornika i čitatelja. Ta je metoda duboko obilježila i njihovo profesionalno bavljenje teologijom.

Na to je nesumnjivo utjecala činjenica da su se apologeti, nekoć obrazovani pogani, obratili nakon što su upoznali Sveto pismo te da su spoznali, i svojim očima vidjeli, da su se u Isusu Kristu ostvarila proroštva naviještena u Starom zavjetu. O tome su najljepša svjedočanstva pružili Justin i Teofil Antiohijski. Justinovu je obraćenju, nakon dugotrajnog traganja za filozofijom u kojoj će pronaći istinu, prethodio susret sa starcem koji ga je tijekom dugačkog i dubokog razgovora uputio na proroke koji su »vidjeli istinu i naviještali je ljudima [...] po nadahnuću božanskoga Duha« (Justin 2011, 71). Starac je Justinu dao savjet neka moli da mu se »otvore vrata svjetlosti« pa da shvati istinu koju su naviještali proroci (Justin 2011, 73). Nakon tog mu se susreta »odmah u duši raspalila vatra« i obuzela ga je ljubav prema prorocima i Kristovim prijateljima (Justin 2011, 8,1). Teofil Antiohijski ostavio je zapis da je povjerovao nakon što je »u rukama imao spise svetih proroka, koji su po Duhu Svetomu kazivali o prošlim događajima, prorekli sadašnje kako se obistinjuje i buduće kako će se zbiti« (Teofil Antiohijski 2013, I, 14). Istu argumentaciju iznio je i Justin, ali u mi-obliku, misleći pritom na sve kršćane: »ne oslanjamo se na obične priče, nego samo vjerujemo navještajima budućih stvari izrečenima prije nego što su se zbile jer vlastitim očima vidimo kako su se prorečeni događaji ostvarili ili se ostvaruju« (Justin 2012, I, 30,1).

Ono što su osobno iskusili i spoznali, apologeti su u idućem koraku oblikovali kao prvi argument na temelju kojega su svojim adresatima dokazivali istinitost i božansku narav kršćanske vjere te ih, paralelno, upozoravali na to da kršćani nisu zaslužili biti prezreni i kažnjavani.⁵ Justinova je *Prova apologija* sva protkana autorovim čvrstim stavom da carevi kojima je pisao neće moći oboriti njegove tvrdnje da su se u Isusu Kristu ostvarili proročki navještaji. Kako bi ih u to uvjerio mnoga je poglavlja posvetio navođenju i tumačenju starozavjetnih proroštava o Isusu Kristu – o njegovu rođenju, životu, čudesima, mucima, smrti, uskrsnuću, uzašašću i drugom dolasku (Justin 2012, I, 31-36;

⁵ Naprimjer, Atenagora je carevima napisao sljedeće: »Vama ostavljam da u tim knjigama istražite njihova proroštva kako biste ispravnim sudom okončali nepravdu koju trpimo« (Atenagora 2013a, 9,2).

38; 41-42; 45; 48; 52). Uz svoja je objašnjenja veoma često znao dodati da se i sami carevi mogu »uvjeriti«, »složiti«, ili pak da i sami mogu »ustanoviti« da se obistinilo ono što je bilo prorečeno (Justin 2012, I, 33,9; 35,9; 37,9; 38,7; 39,2; 48,3; II, 6,5). Justinova gorljivost i hrabrost da poganskim carevima tako detaljno tumači Sveto pismo doista zadivljuje. Njegovo vješto iščitavanje i tumačenje Staroga zavjeta po kristološkom ključu još će više doći do izražaja u *Razgovoru s Trifunom*, Židovom. Ondje je tu metodu proveo kroz čitavo djelo.⁶ Ujedno joj je, zbog Trifunova dobrog poznavanja starozavjetnih, ali u nekoj mjeri i novozavjetnih tekstova (Justin 2011, 18,1), dodao i majetičku notu, potičući svojeg sugovornika da kroz dugi razgovor i sam dođe do zaključaka o istinitosti kršćanske vjere.

Osim što su proroci apologetima bili glavni »svjedoci« (Atenagora 2013a, 7,3) u dokazivanju istinitosti kršćanske vjere, oni su im bili i polazna točka u evangelizaciji. To je očito već iz Justinove tvrdnje da »ta i tolika očita [proročka] svjedočanstva [...] mogu uz pomoć razuma uvjeriti i dovesti do vjere« (Justin 2012, I, 53,12; I, 52,1). Teofil je svojeg prijatelja nevjernika Autolika uputio da pažljivo čita proročke spise koji će mu dati »svjetlost vodilju« (Teofil Antiohijski 2013, I, 14). Autor najstarije sačuvane apologije Aristid napomenuo je caru da će, bude li čitao »evanđeosko Sveto pismo«, moći upoznati slavu Kristova drugoga dolaska (Aristid 2013, 15,1). Ovdje je zanimljivo ukazati i na obrazloženja kojima su neki apologeti tumačili razlog zbog kojega Bog čeka s ispunjenjem proroštva o Kristovu dolasku u slavi i s kaznom za sve one koji su prezreli, preziru, ili će tek prezreti Krista: Bog »oklijeva«, tj. »čeka« jer im pruža priliku da se obrate i spase (Justin 2012, I, 28,2; II, 7,1-2; Teofil Antiohijski 2013, II, 37).

Iz navedenih je mjesta jasno da su apologeti svoju teologiju temeljili na objavi te da su i sadašnjost i budućnost tumačili u svjetlu proročkih navještaja o Isusu Kristu. No na neki način, barem u klici, u tim tekstovima možemo pronaći i uporište za tvrdnju da su apologeti (premda možda nesvjesno) svoj poziv shvaćali kao proročku službu. Baš kao nekada starozavjetni velikani, apologeti su izazove svojega vremena razlučivali i tumačili u svjetlu objave, ne posustajući u traženju prilika u kojima će pozivati na obraćenje i naviještati Božju volju da čovjeka obdari spasenjem. Kako bismo bolje razumjeli ono

⁶ Neki su suvremeni autori ukazali na činjenicu da je Justin bio jedan od prvih egzegeta koji se dosljedno služio kršćanskom vjerom kao hermeneutičkim ključem u tumačenju Starog zavjeta. Prema Grillmeieru, Justinova je biblijska egzegeza posve kristološka (Grillmeier 2003, 291). Citat koji slijedi jasno predočuje Justinov način tumačenja: »Kada pak proročki Duh govori u Kristovo ime, ovako veli...« (Justin 2012, I, 38,1).

što smo nazvali proročkom službom apologeta, korisno je iznijeti još nekoliko napomena o njihovu shvaćanju proroka i, posljedično, o utjecaju proroka na njihovo bavljenje teologijom.

Apologeti su proroke smatrali svojim učiteljima (Justin 2012, I, 23,1;⁷ Teofil Antiohijski 2013, III, 17; Tacijan 2012, 20). U vezi s time važno je primijetiti da su neprestance isticali da proroci nisu izricali svoju mudrost. Teofil ih je ovako opisao: »Božji [...] ljudi, puni Duha Svetoga [...], od samoga Boga nadahnuti i poučeni, postadoše učenicima Božjim, sveti i pravedni. [...] Božje oruđe...« (Teofil Antiohijski 2013, II, 9); svi su proroci »govorili nadahnuti jednim Božjim duhom« (Teofil Antiohijski 2013, III, 12;⁸ II, 35) i bili su »puni Duha Božjega« (Teofil Antiohijski 2013, III, 17; II, 33), pa su se stoga »u izričajima slagali i bili su suglasni u svojem govorenju« (Teofil Antiohijski 2013, II, 9; II, 10). Teofil je također ukazao na to kako je moguće provjeriti i potom ustvrditi da postoji suglasje između onoga što su govorili proroci i onoga što govore apologeti (Teofil Antiohijski 2013, II, 34).

Budući da su proroke smatrali svojim učiteljima, ne iznenađuje da su apologeti čitanju i tumačenju proročkih tekstova, ali i čitava Svetog pisma, pristupali s velikom poniznošću jer je ono, prema Justinu, »riječ što je Duh Sveti kazuje« (Justin 2011, 74,2; 9,1; 25,1). Takav ponizan i bogobožan stav nadasve je razvidan iz Justinova *Razgovora s Trifunom*, u kojem je više puta spomenuo da je za razumijevanje i tumačenje Pisma potrebna Božja milost. Evo nekoliko primjera: »Iznijet ću vam ulomke Pisma, ne trudeći se toliko oko urehe riječi samo da bih pokazao umijeće; za to zapravo nisam sposoban, nego mi je Bog udijelio jedino milost razumijevanja njegovih Pisama« (Justin 2011, 58,1); »ako, dakle, netko ne primi veliku Božju milost da razumije što su proroci rekli i učinili, ništa mu ne će koristiti bavljenje riječima i gestama kojih ne shvaća. Štoviše, ne će li se većini činiti prijezira vrijedno to što uče napamet, a ne shvaćaju?« (Justin 2011, 92,1); »Mislite li, ljudi, da ćemo sve ovo u Pismima moći razumjeti ako voljom onoga tko ih je htio ne primimo milost razumijevanja?« (Justin 2011, 119,1; 78,10). Isto uvjerenje da je Božja milost polazište teološkog djelovanja nalazimo i kod Teofila: »Ja pak ištem milost od jedinoga Boga da po njegovoj volji uzmognem sve točno ispriopovjediti kako bi ti i tko god bude ovo čitao bio vođen istinom i njegovom milošću « (Teofil Antiohijski 2013, III, 23).

⁷ Justin je na tom mjestu kao prvog učitelja naveo Isusa Krista: »ovo vam treba biti jasno: prvo, da je sve što govorimo i što smo naučili od Krista i proroka koji dodoše prije njega sama istina...«

⁸ Teofil je ovdje dodatno ukazao na to da su ne samo izričaji proroka međusobno suglasni nego da postoji i suglasje između proroka i evanđelja.

Justinov je sugovornik Trifun očito veoma dobro prepoznao njegov žar u tumačenju proročkih tekstova, njegovu poniznost i njegovo uvjerenje da bez Božje milosti to ne bi mogao činiti: »nikada nismo slušali nekoga tko o tome tako istražuje, postavlja pitanja i obrazlaže. Uostalom, tvoje izlaganje ne bismo podnosili da se u svemu ne pozivaš na Sveta pisma« (Justin 2011, 56,16; 58,1; 68,1-2).

Ako bismo, imajući u vidu sve što smo o apologetima napisali u ovom poglavlju, željeli pronaći nadahnuće za naše proročko tumačenje sadašnjosti u svjetlu objave, čini nam se da bismo se trebali osobito zadržati na njihovu duboku uvjerenju da je prorok »Božje oruđe« i na njihovoj poniznoj svijesti da je i za razumijevanje i za tumačenje Svetog pisma konkretnim ljudima u konkretnom vremenu potrebna Božja milost, a ne samo ljudsko umijeće i napor.

2. Prenosjenje istina vjere i Isusova nauka na današnjim jezicima s originalnošću i kritičkom sviješću

U petoj je točki motuproprija papa Franjo istaknuo potrebu transdisciplinarnosti za koju je, preuzimajući riječi iz *Veritatis gaudium* (Uvod, 4c), kazao da se treba shvaćati kao »smještanje i dozrijevanje svih spoznaja unutar prostora Svjetla i Života koji pruža Mudrost koja proizlazi iz Božje objave«. Teologija se, nastavio je Papa, mora »koristiti novim kategorijama koje su razvili drugi oblici znanja« kako bi prenosila Isusov nauk na »današnjim jezicima, s originalnošću i kritičkom sviješću« (Franjo 2023, 5).

Budući da su apologeti bili obrazovani u helenističkoj kulturi, gotovo se doima prirodnom činjenica da su nakon obraćenja onu vjeru koju su primili iz Pisma svojim suvremenicima, također obrazovanima u helenističkoj kulturi, prenosili na njima razumljiv način. Iz jedine sačuvane apologije upućene Židovima razvidno je da se Justin znao jednako tako prilagoditi i njihovu načinu razmišljanja i govorenja.⁹ Prilagodba je, dakle, neosporna u obama slučajevima – i u apologijama upućenima Grcima i u onima upućenima Židovima.

U nastavku ćemo se zadržati na onima prvima jer su apologije Grcima, ako ih se uspoređuje s dotadašnjom kršćanskom literaturom, svojim stilom i rječnikom, nadasve uporabom grčke filozofske terminologije i ideja, doista predstavljale radikalnu »promjenu paradigme« (Franjo 2024, 4). Unošenjem kategorija koje su njima samima zapravo bile stare i poznate, ali većem dijelu ondašnjih kršćana posve nove, apologeti su od svojih spisa doista načinili nešto

⁹ Tu je zanimljivo primijetiti da se Justin, raspravljajući s Trifunom i njegovim prijateljima, u većem dijelu razgovora svjesno služio Pismom koje su i oni priznavali, a ne prijevodom Sedamdesetorice (Justin 2011, 125,5).

poput transdisciplinarnog poligona na kojem se su se, kao u Božjem prostoru, susretala i zajedno sazrijevala različita znanja i spoznaje (Franjo 2023, 5).

Prenoseći Isusov nauk na ondašnjem »današnjem« jeziku apologeti su obilježili svu kasniju teologiju. Neki atributi božanske naravi koje su preuzeli iz filozofije i uveli ih u teološki način govora postat će, i do danas ostati, neizostavna sastavnica svakog promišljanja o Bogu. Od apologeta baštinimo tvrdnje da je Bog u sebi nestvoren (Teofil Antiohijski 2013, II, 4; Atenagora 2013a, 4,1-2; 6,2; 10,1), nepromjenljiv (Aristid 2013, 4,1; Teofil Antiohijski 2013, I, 4; II, 4), netrpljiv (Justin 2012, I, 25,2; Atenagora 2013a, 8,3; 10,1), nerođen (Justin 2012, I, 14,1-3; 25,2; 49,5; 53,2; II, 6,1; 12,4; 13,4;¹⁰ Teofil Antiohijski 2013, I, 4; Atenagora 2013a, 8,3) i nepropadljiv (Aristid 2013, 4,1). Nadalje, opet polazeći od dodirnih točaka filozofskih učenja i kršćanskog nauka, apologeti su obrazlagali vjeru u Boga koji je stvorio, uredio i uzdržava čitav kozmos (Aristid, 2013, 1,1-2; Justin 2012, I, 20,4; 59,1; II, 5,2; Teofil Antiohijski¹¹ 2013, I, 4-7; III, 9; Atenagora 2013a, 4,2; 6,2; 7,1; 8,1-8; 10,1; 13,2; 15,3; 16,3-4; Tacijan 2012, 7; 12). Također se nadovezujući na filozofe upravo su apologeti postavili temelje za teološka promišljanja o Božjoj jednosti (Atenagora 2013a, 4,2; 6,2-4; 8,1) i trojstvenosti (Aristid, 2013, 15,3; Justin 2012, I, 6,2; 13,3; Teofil Antiohijski 2013, II, 15; Atenagora 2013a, 6,2; 10,1-5; 24,2), za vjeru u božansku narav vječnoga Logosa, Sina Božjega (Justin 2012, I, 12,79; 13,3; 22,1; 23,2; 32,10; 36,6; 46,2; 63,4.9.14-15; II, 6,3-4; Justin 2011, 61,2; 125,3-4; 128,3-4; Atenagora 2013a, 18,2; Tacijan 2012, 5; 7).

Svi navedeni primjeri uglavnom su općepoznati, a doprinos koji su apologeti takvim pristupom dali za budući razvoj teologije uglavnom je općeprihvaćen. Njihova se originalnost kojom su se upustili u obrazlaganje kršćanske vjere uz pomoć filozofskih kategorija danas većinom shvaća kao nešto po sebi posve razumljivo i pozitivno, kao ono što je stvorilo temelje da teologija postane znanstvena disciplina.¹² Pritom se ne smije zaboraviti već spomenuti motiv koji ih je u tome vodio: učiniti kršćansku vjeru razumljivom i prihvatljivom svojim suvremenicima.

¹⁰ Za Justinov govor o Bogu kao onome koji nije rođen Moreschini je rekao da je »jedan od najvažnijih sadržaja u Justinovoj teologiji, koji je ostao u kršćanskoj tradiciji« (Moreschini 2009, 71).

¹¹ Teofil Antiohijski je svojim jasnim i susljednim govorom o tome da je Bog stvorio sve iz ničega (Teofil Antiohijski 2013, I, 4; II, 4; 10; 13) pridonio tomu da će nauk o *creatio ex nihilo* (a ne stvaranje iz bezoblične materije, kako je tvrdio Justin) postati službeni nauk Crkve. O tome više vidi u: Moreschini 2009, 79-81.

¹² O tome, kao i o stavovima onih koji su smatrali da je potrebno dehelenizirati kršćanstvo, više vidi u govoru pape Benedikta XVI. na Sveučilištu u Regensburgu (Benedikt XVI. 2006).

Isti se motiv nalazi i u podlozi onih mjesta na kojima su apologeti, obra-
zlažući teološke teme, obilatito citirali i upućivali na grčke pjesnike, tragičare i
komediografe,¹³ pa čak i poganske proročke knjige. To je pak manje poznato pa
posljedično tomu i manje općeprihvaćeno. Ovdje ćemo navesti tek nekoliko pri-
mjera. Na kraju dugačkog slijeda navoda iz Sibilinih proroštava Teofil je iznio
ovaj zaključak: »Očito je da je sve ovo istinito, korisno, pravedno i svim ljudima
ugodno te da će oni koji čine zlo nužno biti kažnjeni prema onomu što su svo-
jim djelima zaslužili« (Teofil Antiohijski 2013, II, 36).¹⁴ On je i za grčke pjesnike
ustvrdio da su se u mnogim temama slagali s prorocima, npr. kada su govorili o
pravednosti, sudu, kaznama i providnosti (Teofil Antiohijski 2013, II, 37-38). Isti
stav o postojanju sličnosti između govora pjesnika i govora proroka ili pak krš-
ćana zauzeo je i Justin (Justin 2012, I, 44,9; 20,3). Budući da je poznato da su spo-
menuti autori paralelno isticali uzvišenost kršćanske vjere, njihova je argumen-
tacija svakome prihvatljiva. No neki bi nas primjeri, koliko god i oni u konačnici
smjeraju veličanju kršćanskih istina, doista mogli iznenaditi: »Kada kažemo da
je Logos, Božji prvorođenac, rođen bez tjelesnoga sjedinjenja, tj. naš učitelj Isus
Krist, koji je raspet, umro i uskrsnuo te uzišao na nebesa, ne iznosimo ništa no-
va u odnosu na one što ih vi nazivate Jupiterovom djecom« (Justin 2012, I, 21,1);
»Ako nam netko predbaci da je bio razapet, i to je zajedničko sa spomenutim Ju-
piterovim sinovima koji, kako držite, nisu izbjegli patnjama« (Justin 2012, I, 22,3);
»I to što držimo da je rođen od djevice, zajedničko nam je s onim što vi držite o
Perzeju« (Justin 2012, I, 22,5); »Kada nadalje pripovijedamo da je iscjeljivao hro-
me, oduzete i od rođenja nemoćne, da je mrtve uskrisivao, čini se da govorimo o
djelima nalik onim što se pripisuju Eskulapu« (Justin 2012, I, 22,6).

Osim ovih primjera iz kojih je očito da su se apologeti služili temama
koje su im bile zajedničke s njihovim suvremenima, u njihovim je spisima
moguće uočiti i izostanak nekih tema koje danas svi smatramo neizostavni-
ma. I to su učinili s istim ciljem – da poganski čitatelji uzmognu razumjeti i

¹³ Moreschini je ukazao na činjenicu da je to što su apologeti citirali velike grčke pjesnike
bilo posve prirodno, pa čak i nužno, jer je u ono vrijeme bio običaj da se tekstovi uče
napamet. Budući da su željeli da ih pogani kojima su se obraćali razumiju, morali su
prilagoditi svoj način govora (Moreschini 2009, 22).

¹⁴ Sibiline, ali i druge poganske proročke knjige preporučivao je i Justin. Citat koji slijedi
osobito je zanimljiv: »A djelovanjem zloduha određena je smrtna kazna za one koji čita-
ju Histaspove, Sibiline ili proročke knjige kako bi strahom ljude spriječili da čitajući ih
dođu do spoznaje dobra te kako bi ih zadržali sebi porobljene; međutim, to nisu mogli
činiti zauvijek. Mi ih ne samo bez straha čitamo, nego, kao što vidite, i vama ih nudimo
znajući da će svima biti od koristi. Pa ako uvjerimo i tek nekoliko osoba, ipak ćemo po-
lučiti veliki uspjeh, naime, kao dobri težaci od gospodara ćemo primiti plaću« (Justin
2012, I, 44,12-13).

prihvatiti kršćansku vjeru. Teofil je, naprimjer, napisao tri knjige Autoliku s prvotnom namjerom da ga uvjeri da je dobro postati i biti kršćaninom, a da pritom u čitavu spisnu nijednom nije spomenuo ime Isusa Krista. Atenagora je napisao čitav traktat u kojem je razložio argumente kojima je dokazao razumnost vjere u uskrsnuće, a da se teme uskrsnuća Isusa Krista uopće nije dotaknuo (Atenagora 2013b).¹⁵

Sve navedeno pokazuje da su apologeti, baš onako kao što nas danas poziva papa Franjo, istine vjere prenosili na doista originalan način. No pritom su zadržali kritički duh, pročišćavajući, tumačeći i razlučujući one teme koje su prepoznali kao moguće dodirne točke između sebe i svojih adresata i kao mjesta na koja će moći nadograditi kršćansku misao. Prilagodba govora slušateljima i služenje njihovim konceptima i vjerovanjima apologetima su bila sredstvo, a ne cilj. To su činili ne da bi se drugima svidjeli, nego da bi ih drugi razumjeli. Upravo stoga svojom originalnošću nisu izdali kršćansku vjeru, nego su stvorili preduvjete za njezin širi prihvata.

3. Utjelovljenje vječnog Logosa – uzor teološkog promišljanja i djelovanja

Papa je, pozivajući teologe na »promjenu paradigme, na 'odvažnu kulturalnu revoluciju«, i to na način da teologija postane »fundamentalna kontekstualna teologija«, u četvrtoj točki motuproprija kazao da uzor takvoj teologiji treba biti »utjelovljenje vječnoga Logosa, njegov ulazak u kulturu, u svjetonazor, u vjersku tradiciju jednog naroda« (Franjo 2023, 4).

Zanimljivo je primijetiti da je Papa ovdje uporabio riječ Logos, a ne Sin Božji. Govor o Logosu je, kako znademo, prisutan već u Novom zavjetu (Iv 1,1.14). No apologeti su bili prvi kršćanski autori koji su, nadovezujući se na Prolog Evanđelja po Ivanu, ali u velikoj mjeri i na grčku filozofsku misao, u teologiju uveli sustavan govor o vječnom Logosu (Grillmeier 2003, 319-326). Oslanjajući se na ondašnje filozofske koncepte koji su bili spojivi s kršćanskom vjerom, svi su apologeti, premda još na nesavršen način, s prizvukom blagog subordinacionizma, Logosa prikazivali kao onoga koji je oduvijek u Bogu i kao Božjeg prvorođenca, rođena od Boga. Osobit doprinos u tome je dao sveti

¹⁵ Atenagori je jedan od glavnih argumenata za dokazivanje uskrsnuća Božja stvarateljska moć koja je ista u činu stvaranja i u činu uskrsnuća (Atenagora 2013b, 2-3; 5; 12-18). Razlaganje vjere u uskrsnuće na temelju Stvoriteljeve moći i čudesnosti stvorenog djela, prirode i čovjeka nalazimo i kod Justina (Justin 2012, I, 19,1-6) i kod Teofila (Teofil Antihijski, 2013, I, 8.13-14).

Justin (Justin 2012, I, 12,7; 21,1; 23,2; 33,6; 46,2; 63,4.14; II, 6,3; Justin 2011, 61,1-5; 128,3-4; 129,4). Apologetima je bio zajednički i nauk o dvama stadijima Logosa, koji je do danas ostao najpoznatiji po nazivlju Teofila Antiohijskog – *logos endiathetos* (Logos od uvijek u Bogu) i *logos proforikos* (izgovoreni Logos, prije stvaranja svih stvorenja) (Teofil Antiohijski 2013, II, 10.22).¹⁶ Logosovu vječnu božansku narav dokazivali su i primjerima iz Starog zavjeta, tvrdeći da je Logos govorio po prorocima i ukazivao se u teofanijama (Justin 2012, I, 33,9; 36,1; 63; II, 10,8; Justin 2011, 113,4-5; 128,1-2; Teofil Antiohijski 2013, II, 22).

Svojim su naukom o vječnom Logosu apologeti postavili temelje za ono što će se kasnije razviti u nauk o istobitnosti Sina i Oca. Ipak, razrađen govor o vječnom Logosu koji se utjelovio i postao čovjekom nalazimo samo kod svetog Justina.¹⁷ Iz njegovih se tumačenja može zaključiti da je držao da su vječni i utjelovljeni Logos jedan te isti, Isus Krist, Sin Božji (Justin 2012, I, 5,4; 21,1; 23,2; 31,7; 32,10; 63,9; 13,4; Justin 2011, 57,3).¹⁸

No Justin je u svojem govoru o Logosu otišao još korak dalje, nadovezujući se na platonističku i stoičku filozofiju te tumačeći Logos kao najviši um, razum ili mudrost (Moreschini 2009, 72). To mu je polazište bilo temelj tvrdnje da u Logosu »imaju udjela svi ljudi« (Justin 2012, I, 46,2), da je »Logos prisutan u svakome čovjeku« (Justin 2012, II, 10,8) ili pak govora o »sjemenu Logosa urođena svim ljudima« (Justin 2012, II, 8,1). Zahvaljujući takvu shvaćanju Justin je mogao izvesti zaključak da su neki filozofi, koji su živjeli i djelovali prije Logosova utjelovljenja, zapravo slijedili Logosa i »živjeli prema Logosu« (Justin 2012, I, 46,4). To su oni koji su se »na neki način trudili živjeti u skladu s razumom i izbjegavati zlo« (Justin 2012, II, 8,1-2), koji su »ljudskim silama nastojali razumski protumačiti i razmatrati zbilju« (Justin 2012, II, 10,4). Premda ih je Justin čak nazvao »kršćanima« (Justin 2012, I, 46,3-4; II, 8,1; II, 10,5-8), očito je da ih je i na razini spoznaje i na razini moralnog ponašanja razlikovao od onih kršćana koji su bili učenici utjelovljenog Logosa, Isusa Krista. Prvi su, naime, do svojih spoznaja došli »zahvaljujući dijelu Logosa koji je u njima«, dok su drugi spoznali »puninu Logosa« (Justin 2012, II, 10,2-3). Prvi su živjeli usklađujući svoju svijest i misao »prema samo jednomu dijelu (u svakome) po-

¹⁶ Detaljnije o nauku pojedinih apologeta o Logosu vidi u: Moreschini 2009, 73-74 (Justin), 76 (Tacijan), 77-78 (Atenagora), 79-80 (Teofil Antiohijski).

¹⁷ Aristid, koji u svojoj *Apologiji* uopće nije uporabio riječ *Logos*, kao subjekt utjelovljenja navodi Sina Božjega kojega, kao i Justin, poistovjećuje s Isusom Kristom (Aristid 2013, 14,1-2; 15,1).

¹⁸ Kod Justina je zapravo moguće primijetiti anticipaciju onoga što će biti jasno iskristalizirano i definirano u kristološkim raspravama petog stoljeća, osobito kroz doprinos Ćirila Aleksandrijskoga.

sijanoga Logosa« a drugi »prema čitavom Logosu« (Justin 2012, II, 8,3; II, 13,3.5). Otud je Justin došao do svojeg poznatog zaključka da sve ono što je netko od prijašnjih filozofa »izvrсна rekao« zapravo »pripada nama kršćanima« (Justin 2012, II, 13,4).

Navedene nam ideje, čini se, pružaju izvrstan materijal za promišljanje o zahtjevu koji pred nas stavlja Papin poziv na inkulturaciju po uzoru na inkarnaciju. Iz te perspektive zadaća teologa da uđu u kulturu postaje mnogo više od čistog prilagođavanja pojedinoj kulturi. Ona zapravo postaje zadaća prepoznavanja prisutnosti, pa makar samo i djelomične, Logosa, Sina Božjega Isusa u svakom čovjeku.

4. Posebna zadaća teologije je otkrivati trinitarno obilježje koje od svemira u kojem živimo čini »splet odnosa«

U nastavku četvrte točke motuproprija Papa je ukazao na potrebu razvijanja kulture dijaloga i susreta između teologije i drugih tradicija i znanja, kršćanskih vjeroispovijesti i religija (Franjo 2023, 4). Temi dijaloga više ćemo se posvetiti u idućem poglavlju, a sada se zadržavamo na Papinoj napomeni, također preuzetoj iz apostolske konstitucije *Veritatis gaudium* (Uvod, 4a) da se »osobita zadaća teologije sastoji u 'otkrivanju trinitarnog obilježja u čitavom stvorenju, koje od svemira u kojemu živimo čini 'splet odnosâ' u kojemu je 'svim živim bićima svojstveno težiti drugim stvarima'« (Franjo 2023, 4). Zanima nas možemo li u tekstovima apologeta pronaći neka nadahnuća vezana uz tu zadaću teologije.

Kod apologeta ne nalazimo razvijenu teologiju u kojoj bi trinitarni nauk bio usko povezan s uočavanjem relacijske dimenzije čitava kozmosa. To, dajako, ne iznenađuje jer je u njihovo vrijeme govor o Trojstvu tek bio u povojima. No njihov doprinos njegovu razvoju uopće nije zanemariv. Ni njihova promišljanja o kozmosu nisu nespojiva s onime što je naglasio papa Franjo. Na objema ćemo se temama barem kratko zadržati.

Svi su apologeti, osim Tacijana, tumačeći vjeru u Boga spominjali Oca, Sina i Duha Svetoga, jednoga uz drugoga (Aristid 2013, 15,3; Justin 2012, I, 6,1-2; 13,3; 61,3; 63,13; 65,3; 67,2; Atenagora 2013a, 10,1-5; 24,2). Teofil je u povijest teologije upisan kao onaj koji je prvi uporabio riječ Trojstvo: »ona tri dana koja su prethodila stvaranju svjetlila slika su Trojstva: Boga, njegove Riječi (Logosa) i Mudrosti« (Teofil Antiohijski 2013, II, 15).¹⁹

¹⁹ Iz drugih se mjesta iz Teofilova spisa može zaključiti da je pod Mudročću mislio na Duha Svetoga.

Manje je poznato da je Atenagora prvi koji je pokušao donijeti tumačenje unutartrajstvenih relacija²⁰ i, paralelno, relacija pojedinih osoba sa stvorenim svijetom. Evo toga teksta:

»Priznajemo i Sina Božjega. Neka nitko ne smatra smiješnim da Bog ima Sina. Ipak glede Boga Oca i Sina imamo drukčije poimanje od pjesnika koji pripovijedaju priče prikazujući bogove ni u čemu boljima od ljudi. Nego Božji je Sin Očeva Riječ u misli i djelovanju: na njegovu sliku i po njemu sve je stvoreno jer su Otac i Sin jedno i jer je Sin u Ocu i Otac u Sinu u jedinstvu i sili Duha; Očev um i riječ Sin je Božji. [...] Sin [...] je prvi Očev izdanak, ne što bi bio stvoren (zapravo od početka Bog, vječni um, u samomu sebi imao je Riječ jer je odvijeka *razuman*), nego što je, dok sve materijalno bijaše bezoblično i u stanju mirovanja, gušće izmiješano s rjeđim, iz njega proistekao da svemu bude zamisao i djelotvorna sila. [...] A za Duha Svetoga, koji je nadahnjivao proroke, kažemo da je odvir Božji koji isijava i vraća se kao sunčeva zraka. Tko se onda ne bi čudio što se bezbožnicima naziva one koji ispovijedaju Boga Oca i Boga Sina i Duha Svetoga te koji pokazuju njihovu moć u jedinstvu i razliku u poretku?« (Atenagora 2013a, 10,2-5).

Pogledajmo sada i nekoliko ideja i tekstova koje bismo mogli nadovezati na Papin poticaj na promatranje kozmosa kao »spleta odnosâ«, u kojem svako biće teži nečem drugom. Za takav stav prema kozmosu potrebna je, prije svega, sposobnost divljenja. Već je Aristid u svojoj *Apologiji* caru napisao da je »promatrajući nebo, zemlju i more te gledajući sunce i sva ostala divna stvorenja, ostao [...] zadivljen time kako je svemir uređen« (Aristid 2013, 1,1). Atenagora je također pisao o svojoj zadivljenosti stvorenim svijetom, dodajući da se ne treba klanjati svijetu, nego njegovu tvorcu i uzdržavatelju (Atenagora 2013a, 16,1.3).

No u toj je tematici pred svima prednjačio Teofil Antiohijski. Njegovi se detaljni opisi u kojima je iskazao duboko divljenje nad svim stvorenjima koja

²⁰ U tome su se okušali i Justin i Tacijan, ali samo nastojeći protumačiti odnos Oca i Sina. Justin je rađanje Oca od Sina prisposodio kroz primjer vatre koja pali druge vatre a da se pritom ne umanjuje, čime je htio pokazati da se rađanje ne zbiva »odsijecanjem, kao da bi se Očeva bit razdijelila« (Justin 2011, 128,3-4). Na istoj je liniji, htijući objasniti da se Logosovo rađanje od Oca nije dogodilo »po cijepanju«, Tacijan uporabio sliku baklje (Tacijan 2012, 5). Atenagora je sliku vatre primijenio na Duha Svetoga: »Kao što priznajemo Boga i Sina, njegovu Riječ, te Duha Svetoga, tj. jedno biće u moći – Oca, Sina i Duha – jer Sin je Očev um, Riječ i mudrost, a duh isijavanje kao svjetlost od vatre...« (Atenagora 2013a, 24,2).

su sva u odnosu sa svojim tvorcem i, kao takva, u međusobnom odnosu, doista se mogu shvatiti na liniji Papinih misli.²¹

Citat koji slijedi ima i duboku mističku notu:

»Kao što šipak ovijen korom u sebi sadrži mnoge šupljine i kutke odvojene opnom, u kojima su mnoga zrna, tako je i svekoliko stvorenje sadržano u Božjemu duhu, a duh koji ih sadrži zajedno sa stvorenjima sadržan je u Božjoj ruci. Dakle, kao što zrno šipka zatvoreno u izvanjskoj kori ne može vidjeti ono što je izvan kore, jer je ono unutra, tako i čovjek koji se sa svekolikim stvorenjima nalazi u Božjoj ruci ne može vidjeti Boga« (Teofil Antiohijski 2013, I, 5).

Opisujući relacijsku dinamiku između stvorenja i Stvoritelja, Teofil je i na drugim mjestima rado unosio spomen Božjega duha ili pak daha:

»Taj moj Bog Gospodar je svemira [...] on je nad vodama utvrdio zemlju i udijelio joj dah koji se za nju skrbi; njegov dah oživljuje sva bića i kada bi ga uskratio, sve bi uginulo. Po njemu, čovječe, govoriš, toga (Božjega) duha dišeš, a ne poznaješ ga« (Teofil Antiohijski 2013, I, 7); »I zrak te sve što je pod nebom na neki je način pomazano svjetlošću i duhom« (Teofil Antiohijski 2013, I, 12).

Već i ovaj mali izbor Teofilovih tekstova može poslužiti kao izvrsno polazište za teološko promišljanje o jedinstvu čitava kozmosa, koji je u spletu odnosa s Bogom, čovjekom i prirodom. Dodamo li tome i autorove tvrdnje da se Bog »nalazi posvuda«, ali ga »nijedno mjesto ne obuhvaća i ne sadrži«, »nego je on mjesto u kojemu se sve nalazi« (Teofil Antiohijski 2013, II, 3), otklonit ćemo svaku bojazan da bi se teologija koja ozbiljno uzima brigu za čitav stvoreni svijet mogla pretvoriti u panteizam ili pak samo u ekologiju.

5. Dijalog

Papa Franjo je u motupropriju spomenuo dijalog čak šest puta: jednom ističući da je potreba dijaloga vlastita svakom ljudskom biću i svim stvorenjima (Franjo 2023, 4), triput ukazujući na potrebu dijaloga teologije i drugih znanja i znanstvenih disciplina (Franjo 2023, 6; 9) i dvaput naglašavajući potrebu unutarcrkvenog dijaloga (Franjo 2023, 6).

²¹ Ovdje se moramo ograničiti tek na izbor onih mjesta koja su nas se osobito dojmila. Osobito upućujemo na predivan, ali doista dugačak odlomak u: Teofil Antiohijski 2013, I, 6.

U dosadašnjim smo poglavljima mogli vidjeti da su se apologeti hrabro upuštali u ono na što je Papa pozvao ukazujući na potrebu da teologija razvija »transdisciplinarni dijalog s drugim znanstvenim, filozofskim, humanističkim i umjetničkim spoznajama, s vjericima i s onima koji ne vjeruju, s muškarcima i ženama različitih kršćanskih vjeroispovijesti i različitih religija« (Franjo 2023, 9). U ovom poglavlju želimo ukazati na konkretne dijaloške metode kojima su se apologeti koristili i zahtijevali od drugih da ih se drže. Pri tom ćemo se najviše služiti jedinom sačuvanom apologijom napisanom u obliku dijaloga, Justinovim *Razgovorom s Trifunom*. Nećemo previdjeti ni mjesta iz drugih apologija u kojima je također moguće vidjeti trag dijaloga. Naime, kada su se, u obliku otvorenih pisama, obraćali carevima, čitavu narodu ili pak pojedincima, apologeti kao da su s njima razgovarali.

Iz njihovih spisa možemo zaključiti da se u dijalog nisu upuštali bez jasne svijesti da su za njegov uspjeh potrebni i neki preduvjeti koje treba poštovati. Prije svega, potrebno je osigurati da se u dijalog ne ulazi zbog krivih motiva, naprimjer zbog želje da se stekne tuđa naklonost ili pak s ciljem da se u sugovorniku stvori dojam da mu se želi laskati (Justin 2012, I, 2,3). Jedini pravi motiv dijaloga mora biti zanimanje za istinu, traženje istine i, u konačnici, spoznaja i prihvaćanje istine (Aristid 2013, 15,9; Justin 2012, I, 2,1; 12,6.11; 56,3-4; II, 15,4; Justin 2011, 7,3; 44,1; 96,2; 131,2; Teofil Antiohijski 2013, II, 1; 34; 38; III, 17; 30; Atenagora²² 2013a, 1,6; 11,1).

S time su povezani i neki drugi preduvjeti koje su apologeti smatrali nužnim pretpostavkama za ispravan tijek raspravljanja:

- obraćanje drugome s poštovanjem i u prijateljskom tonu²³ (Justin 2012, 272; 35,4; 60,2; 61,1; 121,1; 137,3; Justin 2011, 63,1; 68,2; Teofil Antiohijski 2013, I, 1; 14; Atenagora 2013a, 1,1.2.6; 9,1; 24,1; 37,1)
- pozorno i nepristrano slušanje i praćenje onoga što drugi govori (Justin 2011, 9,2; 10,4; 28,1; 38,2; 56,16; 58,2; 74,2; 79,2; 87,3; 94,4; 118,5; 129,4; 134,2-3; 137,4; Justin 2012, I, 2,3; 3,4; 18,6; Teofil Antiohijski 2013, II,22; Atenagora 2013a, 1,6)
- spremnost na pomno razumsko ispitivanje, zajedničko istraživanje i razmatranje (Justin 2011, 10,4; 38,2; 65,7; 68,2; Justin 2012, I, 2,3; 3,1; 14,1-5)

²² Atenagora je u svojem spisu *O uskrsnuću mrtvih* govorio o razlici između govorenja o istini, koje pomaže spoznati i prihvatiti istinu, i govorenja u obranu istine, koje smjera pobijanju laži. Premda je govorenje o istini smatrao vrjednijim i uzvišenijim, pa stoga i prvotnijim, držao je da u raspravi treba poći od onoga nižega: »onaj tko želi poučiti istini nikoga ne može uvjeriti govoreći o njoj ako je u umu slušatelja skriveno krivo i njegovu izlaganju protivno mišljenje« (Atenagora 2013b, 1,4; 1,1-5; 11,1-7).

²³ To ne znači da u spisima apologeta nema i teških riječi, no njihovo je temeljno opredjeljenje bilo da sugovornika treba poštovati.

- uzajamna otvorenost i zanimanje za istinu drugoga (Justin 2011, 77,1-4)
- otvorene oči duše i uši srca (Teofil Antiohijski 2013, I,2)
- sloboda govora (Atenagora 2013a, 10,3).

Preduvjete dijaloga možemo iščitati i iz nekih opaski o onome što pod svaku cijenu treba izbjegavati:

- svađalačko i neprijateljsko raspoloženje (Justin 2011, 64,2; 67,11; 68,1; 117,2; 118,1; Justin 2012, I, 45,6; Tacijan 2012, 1)
- ismijavanje tuđeg mišljenja i ruganje (Justin 2011, 8,3; 9,2-3; 67,3; 137,1-2; Atenagora 2013a, 18,2; Tacijan 2012, 17)
- zlobno upadanje u riječ (Justin 2011, 64,3)
- ustrajanje u tvrdoći prema drugome (Justin 2011, 68,1).

Iz Justinova *Razgovora s Trifunom* jasno je da je smatrao posve legitimnim postavljati uvjete dijaloga. Dvojici Trifunovih prijatelja Justinovi uvjeti očito nisu odgovarali te su napustili razgovor (Justin 2011, 9,1-3). No ostali su s Trifunom ustrajali u njemu do kraja. Štoviše, na koncu su izrazili žaljenje da im zbog Justinova putovanja nije bilo moguće nastaviti raspravu (Justin 2011, 142,1). Tomu je, očito, pridonijelo uzajamno poštovanje i zanimanje za istinu.

Osim navedenih preduvjeta, u *Razgovoru s Trifunom* (ali i u drugim spisima apologeta) možemo pronaći i mnoge druge elemente koji su obilježavali dinamiku njihova dijaloga, a koje se, zapravo, može smatrati neizostavnim imperativima kojih se valja držati u svakom komunikacijskom procesu:

- prilagoditi govor slušateljima (Justin 2011, 29,1; Atenagora 2013b, 23,6)
- pitati i dopustiti drugome da nas pita, da nas prekine, da izrekne što mu nije jasno, iznese ono što mu je čudno ili, čak, ono što nam predbacuje (Justin 2011, 1,6; 10,1-4; 23,2-3; 25,6; 38,1; 39,1; 45,1,3; 48,1; 49,6; 56,16; 65,1-3; 67,1-11; 68,2-3; 77,1; 123,7)
- ući u način razmišljanja sugovornika; unaprijed prepoznati što bi drugome moglo biti teško shvatljivo ili prihvatljivo pa, ako se učini korisnim, preduhitriti moguće nejasnoće (Justin 2011, 38,2; 124,1; 123,7; Justin 2012, I, 43,1; 46,1; Teofil Antiohijski 2013, I, 11)
- ne brzati s odgovorima: odgoditi ih ako drugi još nije dozrio toliko da ih može razumjeti (Justin 2011, 36,1-2; 39,7-8; 48,1-3; 57,3-4);²⁴ ostavljati prostor za promišljanje u šutnji: dopustiti pauze u razgovoru (32,1; 125,1; 137,3; 142,1)

²⁴ U *Razgovoru s Trifunom* na više mjesta uočavamo da Justin produžuje vrijeme između pitanja koje mu je postavio Trifun i svojega odgovora, najavljujući da će ga dati u prikladno vrijeme, nakon što iznese još neka tumačenja. Takav je postupak gotovo redovito rabio u vezi s dvama pitanjima koja su Trifunu i prijateljima predstavljala najveći problem, naime s pitanjima o utjelovljenju i križu.

- provjeravati jesmo li se dobro razumjeli, razmišljati o razlogu zbog kojeg nas drugi ne razumije; dati drugome jasno do znanja kada nas nije dobro razumio (Justin 2011, 26, 1; 38,2; 60,1-2; 87, 1-5; 114, 4; 130,1)
- nastojati jasnije protumačiti ono što smo već protumačili, ponavljati već rečeno da bi nas drugi mogao razumjeti (Justin 2011, 32,2-3; 34,8; 55,1; 56,3-22; 64,2-3; 85,1-9; 87, 1-5; 118,4-5; 126,5; 137,4)
- priznati kada ne znamo odgovor²⁵ ili kada ne možemo nešto dokazati (Justin 2011, 32,2; 48,2; 56,10; 65,2-3; 87,3)
- ostati u dijalogu i nakon što s obiju strana padnu teške riječi (Justin 2011, 9,1; 39,3-5; 64,2-3; 67,3; 118,1)
- prepoznati neverbalnu komunikaciju; pratiti reakcije drugoga i reagirati u skladu s njima (Justin 2011, 23,2-3; 79,1-2; 115,5; 121,1; 123,8; 124,1; 137,3)
- provesti s drugim mnogo vremena (Justin 2011, 142,1-3; Teofil Antiohijski 2013, I, 1; II, 38).

Iščitavajući tekstove apologeta – ne zaboravimo, to su tekstovi u kojima su vodili rasprave s onima s kojima je to na prvi pogled izgledalo besmisleno ili neizvedivo – otkrili smo iznenađujuće bogat i širok splet dijaloških načela kojih su se držali i koja su smatrali važnima. Način na koji su apologeti komunicirali sa svojim slušateljima ili čitateljima može i suvremenim teolozima pružiti dragocjene smjernice kojima se valja voditi u dijalogu sa suvremenim svijetom. Premda kod apologeta ne nalazimo govor o unutarcrkvenom dijalogu, na koji je Papa također pozvao (Franjo 2023, 6), smatramo da sve točke navedene u ovom poglavlju mogu poslužiti kao nadahnuće i za njega i, još uže, za dijalog među teolozima.²⁶

6. Teologija kao intelektualno milosrđe, razvijena na koljenima, proročki naviješta nadu u konačno ispunjenje

U ovom posljednjem poglavlju iščitat ćemo tekstove apologeta imajući u vidu Papine naglaske iz sedme točke motuproprija, naime one o teologiji kao »intelektualnom milosrđu« i kao »znanju razvijenom na koljenjima, u stanju poklonstva i molitve«, kao onoj koja je »milosrdno okrenuta otvorenim ranama

²⁵ Justin je, stavljajući riječi u Trifunova usta, veoma dobro ocrtao napast onih koji ne žele priznati da ne znaju odgovor: »I meni ne izgleda da treba reći, kao što mnogi čine, da je to zato što se Bogu tako svidjelo; naime, tako uvijek čine oni koji ne znaju odgovoriti na postavljeno pitanje« (Justin 2011, 28,1).

²⁶ Vrlo detaljno o Papinu shvaćanju dijaloga kao zadaće koja teologe obvezuje na mnogim razinama, među kojima je jedna i dijalog na teološkim fakultetima, vidi u: Franjo 2019.

čovječanstva i stvorenja [...] kojima proročki naviješta nadu u konačno ispunjenje« te o tome kako je »nemoguće spoznati istinu bez prakticiranja ljubavi prema bližnjemu« (Franjo 2023, 7).

Premda su apologeti u povijesti teologije ostali poznatiji po prvoj riječi iz sintagme »intelektualno milosrđe«, to jest po doprinosu kojim su dali znanstveno usmjerenje budućoj teologiji, zanimljivo je da njihovi spisi obiluju riječima »milosrđe«, »milost«, »sućut«, »ljubav«, »molitva« i »spasenje«. U sva svoja intelektualna nastojanja kojima su, s jedne strane, ukazivali na nepravедnost progona kršćana, a s druge strane pozitivno razlagali kršćansku vjeru, utkali su i želju da svojim progoniteljima ponude put spasenja. U pozadini svih tih stvarnosti stajala je zapravo milosrdna ljubav prema onima koji su kršćanima činili zlo ili su bili nezainteresirani prema kršćanskoj vjeri, ljubav koja izlazi iz sebe i ulazi u dijalog jer želi spasenje drugoga. To je zapravo, kako smo već više puta natuknuli, bio i jedan od ključnih razloga pisanja apologija. Izvršnu potvrdu tomu nalazimo u završnim riječima dviju apologija.

Aristid je svoj »govor« caru Hadrijanu, za koji je kazao da mu ga je »u duhu izdiktirala istina«, ovako zaključio: »Priliči doista da vi častite Boga stvoritelja i da slušate njegove nepokvarljive riječi tako da, spašavajući se od suda i kazne, budete priznati baštinicima besmrtnoga života« (Aristid 2013, 15,17). Justin je, na kraju *Druge apologije*, gdje je molio careve da ovjerove njegovu »knjižicu« kako bi ju se moglo svima pokazati, izjavio da je svoj govor sastavio kako bi se drugi mogli obratiti (Justin 2012, II, 15,1) i »želeći da se svi ljudi posvuda udostoje spoznati istinu« (Justin 2012, II, 15,4). I Justinov *Razgovor s Trifunom* obiluje autorovim očitovanjima želje da njegovi sugovornici povjeruju onome o čemu ili, još točnije, Onome o kome im govori i tako zadobiju spasenje (Justin 2011, 8,2; 27,2; 35,8; 44,1; 43,4; 92,6; 133,1; 137,1-2; 141,2-3).

Apologetima, dakle, nipošto nije bilo stalo do toga da njihovi sugovornici ili pak čitatelji steknu tek »apstraktno znanje« (Franjo 2023, 7), niti im je bilo stalo do istine tek radi istine, nego, i to prije svega, radi Istine. Svoju su službu shvaćali kao onu koja pripravlja susret s onime koji je Istina, kao službu koja je nužno potaknuta ljudskim milosrđem (Justin 2012, I, 57,1) i suosjećanjem (Justin 2012, I, 38,2; Justin 2011, 25,3) prema neprijateljima Istine, a sve s ciljem da se ovi potonji obrate i zadobiju Božje milosrđe, Božju milost (Justin 2011, 58,1; 108,3; 133,1; 141,2; Teofil Antiohijski²⁷ 2013, III, 23).

²⁷ Ovdje je zanimljivo primijetiti da je Teofil, opisujući Boga u kojega vjeruju kršćani, osim već spomenutih atributa preuzetih iz grčke filozofije, vrlo često rabio riječi »milosrdan«, »milost« i »milosrđe« (Teofil Antiohijski 2013, I, 3; 13; II, 14; 27; 30; II, 11; 15; 23).

No služba apologeta ni ovdje ne završava. Za njihovu se teologiju doista može reći da je bila »razvijena na koljenima«. Doduše, u apologijama ne nalazimo nijedno izričito svjedočanstvo o osobnoj molitvi apologeta, no imajući u vidu njihovu molitvu za svoje i Kristove neprijatelje, bez imalo kolebanja možemo zaključiti da je molitva bila glavno uporište njihovih teoloških promišljanja. Molitvom za neprijatelje učinili su i onaj iskorak koji danas od teologa zahtijeva papa Franjo, ono milosrdno izlaženje u susret »otvorenim ranama čovječanstva i stvorenja [...] kojima proročki naviješta nadu u konačno ispunjenje«. Naime, iz mjesta gdje je ona spomenuta posve je očito da su apologeti molili za obraćenje i vječno spasenje svojih i Kristovih neprijatelja:

»Stoga molimo i za vas, kao i za sve ostale ljude koji nas mrze, da se s nama obrate Kristu Isusu, koga djela, što i sada zazivom njegova imena postaju čudesa, i nauk, i proroštva o njemu potvrđuju da je potpuno savršen i besprijekoran pa da više ne bljujete hule, nego vjerujete u njega i o njegovu budućem dolasku u slavi budete spašeni, a ne osuđeni na oganj« (Justin 2011, 35,8).

»Mi, naprotiv, ne mrzimo ni vas ni one koji su od vas prihvatili takvo mišljenje o nama, nego molimo da se sada obratite te svi od Boga, dobrohotnoga i premilostivoga Oca svega, postignete milosrđe« (Justin 2011, 108,3).

Osim ovih primjera, u apologijama nalazimo i mnoga druga slična mjesta koja svjedoče o tome da su apologeti, zajedno s ostalim kršćanima, prakticirali takvu vrstu molitve (Justin 2012, I, 14,2-3; 17,4; Justin 2011, 18,3; 96,2-3; 133,6; 141,3; Atenagora 2013a, 10,3-4; Teofil Antiohijski 2013, I, 11; III, 14). I u tome, smatramo, suvremeni teolozi mogu i moraju pronaći nadahnuće. Teologija i prije negoli izađe, i onda kada izlazi, treba biti pripremljena, opremljena i praćena molitvom za one kojima ide ususret.

Zaključak

Naše vrijeme, kao i svako drugo vrijeme, ima svoje vlastite izazove. Zadaća je teologa s njima se hrabro suočiti, promatrajući ih kroz prizmu Božje (R)riječi. Prvo se sami otvarajući Božjoj (R)riječi, pozvani su pripremati i otvarati prostore u koje će ona ući i biti prepoznata, spoznata i prihvaćena. Shvatimo li tako službu teologa, čini se razumljivim da je potrebno izbjegavati dvije krajnosti: 1) željeti tek »zauzeti prostore« (Franjo 2019, 2), a ne ispunjati ih Božjom (R)riječju; 2) zatvoriti se u vlastite prostore.

Apologeti su uspjeli pronaći put kojim su izbjegli te krajnosti, istodobno izlazeći iz svojeg prostora (onoga nakon obraćenja) i donoseći u novi prostor

Božju (R)riječ. Podsjetimo se, u glavnim točkama, na koji su način to činili. Polazeći od Božje riječi, tj. Svetoga pisma za koje su molili milost razumijevanja kako bi ga mogli protumačiti drugima, prenosili su svojim suvremenicima istine vjere na njima razumljiv način, spajajući svetopisamski i filozofski način govorenja. Polazeći od Božje Riječi, Logosa, za kojeg su vjerovali da je u nekoj mjeri po sjemenci prisutan u svim ljudima koji slijede istinu, nastojali su sve učiniti da njihovi adresati upoznaju i prihvate i puninu Logosa, Sina Božjega, Isusa Krista. Kozmos, tj. čitav stvoreni svijet promatrali su kao divno Božje djelo. S protivnicima kršćana ulazili su u dijalog i duge i opširne rasprave u kojima su pokazali da dobro poznaju tuđa uvjerenja i da izvrsno znaju obrazložiti ona kršćanska. Svoje izlaženje u susret onima koji su bili daleko od kršćanske vjere ili su joj se izričito suprotstavljali pratili su molitvom za njih.

Sve navedeno posve je na liniji onoga na što je današnje teologe pozvao papa Franjo. Stoga bez imalo sumnje možemo reći da smo opravdali našu pretpostavku: Papine su smjernice iz motuproprija posve u skladu s crkvenom tradicijom.

Tijekom istraživanja spisa apologeta za potrebe ovoga rada u nama se rodio neki pozitivan zanos, pun optimizma prema službi teologa u današnjem svijetu. Svjesni smo da je spise apologeta bilo moguće i drukčije iščitavati, tražeći u njima samo ono gdje su prokazivali nepravdu i zahtijevali pravdu za kršćane te gdje su raskrinkavali zablude filozofâ i pjesnikâ. No da smo se odlučili za takav postupak, vjerojatno bismo kao rezultat dobili članak koji bi odisaao stavom jedinog apologeta koji je bio posve neprijateljski raspoložen prema grčkoj filozofiji i cjelokupnoj ondašnjoj kulturi, Tacijana. No Tacijan je u jednoj fazi svojega života napustio Crkvu.

Stavljajući naglasak na ona mjesta u kojima su apologeti iskazali svu svoju veličinu, svoju ljubav prema Bogu i ljudima svojega vremena, dobili smo smjernice za ono što je papa Franjo nazvao »kreativnom apologetikom« (Franjo VG 2018, 45). Kreativna apologetika, prema našem mišljenju, nije tek apologetika koja je sposobna na kreativan način osmisliti nove metode teološkog djelovanja i koja ima hrabrost »promijeniti paradigme«. To je apologetika koja, polazeći od vjere u Boga koji je sve stvorio iz ničega (*creatio ex nihilo*) i u Isusa Krista, Kralja svega stvorenja, ima pozitivan i optimističan pristup prema čitavu stvorenom svijetu. To je apologetika koja nastavlja ići u onom smjeru u kojem su išli apologeti: u smjeru izlaženja, otvaranja i dijaloga s nestomišljenicima.

Popis literature

- Aristid. 2013. *Apologija*. U: Atenagora, *Molba za kršćane – O uskrснуću mrtvih*, Aristid, *Apologija*, 149-165. Prijevod i bilješke: Branko Jozić. Split: Verbum.
- Atenagora. 2013a. *Molba za kršćane*. U: Atenagora, *Molba za kršćane – O uskrснуću mrtvih*, Aristid, *Apologija*, 19-90. Prijevod i bilješke: Branko Jozić. Split: Verbum.
- Atenagora. 2013b. *O uskrснуću mrtvih*. U: Atenagora, *Molba za kršćane – O uskrснуću mrtvih*, Aristid, *Apologija*, 91-140. Prijevod i bilješke: Branko Jozić. Split: Verbum.
- Benedikt XVI. 2006. »Fede, ragione e università. Ricordi e riflessioni«. Discorso. Incontro con i rappresentanti della scienza. Aula Magna dell'Università di Regensburg (12. IX. 2006.). U: https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/it/speeches/2006/september/documents/hf_ben-xvi_spe_20060912_university-regensburg.html (pristupljeno: 7. II. 2024.).
- Franjo. VG. 2018. *Veritatis gaudium – Radost istine. Apostolska konstitucija o crkvenim učilištima i fakultetima* (8. XII. 2017.). Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Franjo 2019. Posjet svetog oca Franje Napulju povodom konferencije »Teologija nakon *Veritatis gaudium* u kontekstu Mediterana« na Papinskom teološkom fakultetu Južne Italije – odjel San Luigi – u Napulju. Govor svetoga oca. Trg isprede Papinskog teološkog fakulteta Južne Italije (Napulj) (21. IV. 2019.). U: https://www.vatican.va/content/francesco/hr/speeches/2019/june/documents/papa-francesco_20190621_teologia-napoli.html (pristupljeno: 9. II. 2024.).
- Franjo 2023. »Ad theologiam promovendam«. Lettera apostolica in forma di »motu proprio« con la quale vengono approvati nuovi statuti della Pontificia Accademia di Teologia (1. XI. 2023.). U: https://www.vatican.va/content/francesco/it/motu_proprio/documents/20231101-motu-proprio-ad-theologiam-promovendam.html (pristupljeno: 4. II. 2024.).
- Grillmeier, Alois. ²2003. *Le Christ dans la tradition chrétienne, I. De l'âge apostolique au concile de Chalcedoine (451)*. Traduit de l'allemand par Sr Pascale-Dominique. Paris: Les éditions du Cerf.
- Jeruzalemska Biblija. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz »La Bible de Jérusalem«. 2004. Prijevod: Stari zavjet (osim Petoknjžja i Psalama): na temelju rukopisa Antuna Sovića; Petoknjžje: Silvije Grubišić; Psalmi: Filibert Gas; Novi zavjet: Bonaventura Duda i Jerko Fućak. Uredili: Adalbert Rebić, Jerko Fućak i Bonaventura Duda. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Justin. 2011. *Razgovor s Trifunom*. Prijevod: Branko Jozić. Split: Verbum.
- Justin. 2012. *Apologije*. Prijevod i bilješke: Branko Jozić. Split: Verbum.
- Moreschini, Claudio. 2009. *Povijest patrističke filozofije*. Priredio: Stjepan Kušar. Prijevod: Slavko Antunović. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Pontificia Academia Theologica 2023. Statuti (1. XI. 2023.). U: <http://www.theologia.va/content/cultura/it/collegamenti/accademie-pontificie/teologia/statuto.html> (pristupljeno: 29. X. 2024.).
- Quasten, Johannes. 1986. *Patrology, I. The Beginnings of Patristic Literature. From the Apostels Creed to Irenaeus*. Westminster, Maryland: Christian Classics.
- Ratzinger, Joseph. 2004. *Vjera – istina – tolerancija. Kršćanstvo i svjetske religije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

- Šagi-Bunić, Tomislav J. 1976. *Povijest kršćanske literature. Prvi svezak. Patrologija od početka do sv. Ireneja*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Tacijan. 2012. *Govor Grcima*. Prijevod i bilješke: Branko Jozić. Split: Verbum.
- Teofil Antiohijski. 2013. *Autoliku*. Prijevod i bilješke: Branko Jozić. Split: Verbum.